

OSMANLI MÜLKİ İDARESİNDE "AKAR-BAKAR" A GÖRE SINIR-
LARIN ÇİZİLMESİ VE DEVLET SINIRLARINDA "KORGAN" LAR,
"DELİKTAŞ" LAR. (25. IX. 1972, İzmir).*

Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu

Erzurum - Atatürk Üniversitesi Ed. F. Tarih Öğretim Görevlisi

GİRİŞ : Anadolu'da Türk Milli-Birliği'nin Kuruluşu

Konumuzun iyice anlaşılabilmesi ve bugünkü T.C. nde İl, İlçe ve Bu-
cak gibi idarî bölgelerin sınırlarının hangi töre ve geleneklere göre kesil-
diğini bulabilmemiz için, Selçuklular'ın Anadolu Fethi'nden ve ilk milli-bir-
liği kurmalarından başlayıp, Cengizliler'in yurduğu ile çökmesi üzerine
kurulan Türk Beğliklerinden sonra, Osmanlılar'ın son olarak kurdukları
milli-birliğ'e dayanan bugünkü Türkiye'nin Anayurt olarak doğmasına kı-
saca gözetmemiz gerekiyor. Babası Çağrı-Bek'in 1018 de Van gölü çev-
resine yaptığı ilk Selçuklu akınından beri Anadolu'yu Türkler'e yeni ve
ebedi bir anayurt olarak açma ülküsünü benimseyen Anadolu-Fâtihi *Sul-
tan Alparslan*, 1064 te *İlk-Sefer'i*ni Rum/Bizans Kayserliği üzerine yap-
mıştı. 1064 Mayıs ve Ağustosunda içinde Alparslan, Bizanslılar'dan Ağrıdağ-
ları çevresini ve Sürmeli-Çukuru (Tuzluca-Iğdır-Aralık) kesimi ile Arpa-
çayı boylarını savaşla alıp, Anadolu'da Türkiye'nin ilk temelini uğurlu
eliyle *Kars İli*'nde atmış oldu.

Selçuklu Alparslan'ın Üçüncü ve Son-Batı Seferi sırasında 26 Ağus-
tos 1071 de kazandığı *Malazgirt Zaferi* ile, artık bütün Anadolu'nun fethi
kolaylaştı. Kutalmış oğlu *Süleymanşah*'ın Malazgirt Zaferi'nden dört yıl
sonra 1075 te *İznik*'i Bizanslılar'dan alıp başkent edinmesiyle, TÜRKİYE-
SELÇUKLU DEVLETİ kuruldu. Böylece, 1064-1075 arasındaki 12 yıl
içinde Ağrıdağı ve Arpaçayı boylarından, Marmara kıyılarına değin Ana-
dolu, Bizanslılar elinden alınarak, ebedi bir Türk-Eli kurulmuş oluyordu.
Ortaasya batı kesimindeki Oğuzlar/Türkmenler kolundan gelen *Selçuk-
lular*, İslâmlıktan önce Ortaasya'daki Uygur, Kök-Türk ve daha eski
Hunlar gibi atalarının devlet törelerinin vârisi olarak, bunların gelenek-
lerini Anadolu'ya da getirmiş, idare ve siyaset alanlarında uygulayıcısı
olmuşlardı.

Selçuklular'daki milli Oğuz/Türkmen töresi, Anadolu Fethi'nde ve Malazgirt Savaşında yararlığı görüldüğünden, kılıç-hakkı olarak birer "Hanlık" gibi "Melik" unvanı ile hükümet kurarak, paralar kestiren Türkmen Sülâlelerinde de yaşıyordu. Selçuklular çağında Anadolu'daki Türkmen Hükümet Sülâleleri, sınırlarla ayrılmış olarak, şunlardı: Amasya-Sivas-Malatya (Danışmend-Eli) kesimlerinde çok güçlü *Danışmendliler*; Rize, Çorukboyu (Artvin-Ardanuç-Oltu-Tortum-İspir), Bayburt, Erzurum, Pasınlar ve Kars'ta *Salduklular*; bunlar ile Danışmendliler arasında Erzincan ve Divriği'de *Mengüçüklüler*; Ahlat, Malazgirt, Erçiş, Muş ve Eleşgirt'te *Sokmanlılar*; Bitlis, Arzan/Siirt ve Botan boyunca *Dilmaçlılar*; Mardin, Diyarbakir, Harput/Elâziğ, Tunceli kesiminde *Artuklular* gibi 6 Türkmen Hükümeti.

Türkiye-Selçukluları, korkunç sayıdaki kalabalık ordularla Anadolu'yu sarsan Haçlı seferleri belâsını atlattıktan sonra, önce *Danışmend-Eli*'ni Konya'ya bağladılar, sonra da *Mengüçük-Eli* ve *Salduk-Eli* ülkelerini alarak, sınırlarını Kars'a ve Ağrıdağları'na ulaştırdılar; Fırat'ı da geçerek 1240 ta *Artuk-Eli*'nin kuzey kesimini ve Amid (Diyarbakir), şehrini aldılar. Antalya ve Alâiyye (Alanya) limanlarından Akdeniz ticaretine başladıkları gibi, Sinop'tan da deniz seferleri ile Kırım'a hâkim olmaya çalışan Türkiye-Selçukluları, en parlak çağını yaşıyor ve Antakya ile Musul'u da katmayı gözeterek Anadolu Türk-Birliği'ni, gerçekleştirmek üzereydi.

Selçuklu-Türkiyesi'nin bu parlak çağı, 1242 de Erzurum'u istilâ eden ve 1243 yazında Susehri yanında *Kösedağ Savaşı*'ni kazanan Putatapıcı-Budist Cengizliler'in vuruşu ile sona erdi. Bu felâketten 13 yıl sonra 1256 da Tebriz'i başkent edinen Hulagu ile başlayan İlhanlı Devleti, 1336 yılına değin Anadoluyu da kendisine tâbi kılıp, haraca bağladı. Hürriyet ve istiklâl âşığı Türkmen Beğleri, boy ve oymaklarını elleri altında toplayıp, birer "Uç-Beğliği" kurarak, İlhanlılar'a tâbiliten kurtulmaya çalıştılar. 1308 de Türkiye-Selçuklu kukla hükümeti *Konya*'da sona erince, 1295 ten beri resmen Müslüman olan İlhanlılar'ın baskıları da azaldığından, Anadolu-Türkmen Beğlikleri gittikçe güç kazanarak, birbirleriyle bile mücadeleye giriştiler. Artık Muğla'dan Çoruk ağzına ve Marmara'dan Musul'a değin Anadolu'da 30 dan çok Türkmen Beğliği bayrağı dalgalanıyor, bunların hükümet sınırları da, eski Türk töresine göre kesilip, belirtildiği halde, sık-sık değişiyordu.

Bilindiği gibi, Selçukluların yıkılışından sonra Anadolu'daki başlıca Türkmen Beğlikleri, şunlardı: Söğüt ve Bilecik'te *Osmanlılar*, Balıkesir

ve Biga'da Danışmendliler kolundan *Karasioğulları*, Manisa çevresinde *Saruhanlılar*, İzmir ve Aydın bölgesinde *Aydınoğulları*, bunların komşusu Muğla'da *Menteşeliler*, Kütahya ve Afyon kesimlerinde *Germiyanlılar*, İsparta ve Burdur çevresinde *Hamidoğulları*, Antalya bölgesinde *Tekeliler*, İçel ile Taşel/Karaman ve Konya'da *Karamanlılar*, Tarsus ile Adana'da Yüregirli *Ramazanoğulları*, Maraş ve Elbistan kesiminde *Dulkadirhilar*, Ankara yöresinde yerli şehir halkının *Akhı Hükümeti*, Kastamonu ve Sinop'ta *Çandarlılar* ve kolu *İsfendiyaroğulları*, Amasya ve Sivas ile Kayseri hattâ Erzincan'da Uygurlu *Eretnalılar* ve sonra bunlara vâris olan Salurlu *Kadı-Burhaneddin Hükümeti*, Bayrut-Erzincan-Tunceli-Elazığ-Diyarbakır kesiminde *Akkoyunlu/Bayındırhilar*, bunların doğusundaki yerleri ve Azerbaycanı da içine alan *Karakoyunhular*, Anadolu ortasında Fırat'ın batı kıyılarında şimdiki Hatay-Antep-Adıyaman ve Malatya illeri ile Divriği'ye hâkim Kıpçaklı kolundan *Mısır-Kölemen Sultanlığı*'nın kuzey ucu. İkinci Bölüm'de anacağımız Sivas'taki "*Deliktaş*" kasabasına adını veren Tecer-suyu ile Çaltı-suyu ayrımları (eski deyimle: hatt-i taksim-i miyâh) üzerinde bulunan ve Türk töresine göre kapılıp anılan delik-taş/delikli-taş, eskiden Mengüçüklü-Danışmendli ve XIV. yüzyılda da, Divriği Kölemen ve Sivas sınırını belirtiyordu.

Yukarıda anılan Selçuklular'dan sonraki Anadolu-Türkmen Beğliklerinden, yalnız Bozoklu KAYI boyundan *Osmanlılar*, milli-birliği kurmaya ve bu sâyede de koca bir İmparatorluk teşkiline muvaffak olmuşlardır. Anadolu'nun Marmara ve Sakarya kesimlerindeki yarımüstakil *Rum/Bizans Tefurlukları* ile komşu bulunan *Osmanlı Beğliği*, Türk ruhuna uygun "*Akı*" ile, İslâm dininin "*Gazâ*" emrini benimseyip, yaşama vâsıtası edildi. Bu yüzden, maddi ve manevî büyük kazançlar ve servetler elde ederek, çabucak ve pek meşrû olarak genişleme imkânlarına kavuştuğundan, 1326 daki *Bursa Fethi* ile artık çok güçlenerek, on yıl sonra en önce denizcilikte ileri Karası Beğliği'ni de ülkesine katıp, İznik-Üsküdar arasında Rum Kayseri ordularını bile yenecek kudrete ulaştı; 1354 te *Rumeli yakasına* geçip, on yıl sonra da *Edirne*'yi başkent edindi.

Artık, "*Anadolu Türk-Birliği*" ülküsünü gerçekleştirmeyi gözeten Osmanlılar, *Yıldırım-Beyazıt* çağında *Erzincan*'ı da alarak ilk İmparatorluğu kurmuş, İstanbul'u da düşürmek üzere sıkıca kuşatmışlardı. Böylece, Anadolu'da Milli-Birlik tamamlanma yolunda ve Bizans yıkılmak üzere iken, doğudan gelen son Tatar-Temür istilâsı, *1402 de Ankara* önünde, eski Köseadağ Bozgunundan daha kötü davranışlarla Türkiye'nin yıkılıp, yine bölünmesine yolaçtı. Anadolu Beğlikleri yeniden canlandırıldığı gibi, Osmanlı Şehzâdelerinden herbirine Temür'ün verdiği bölücü yarlıklar ile,

korkunç şehzâde yani parti kavgaları, Amasya ve Bursa mihverlerinde Osmanlıları kana boyadı. Bizans'ın ömrü de, 50 yıl daha uzamış oldu. 1389-1402 arasındaki İlk-Osmanlı İmparatorluğu, böylece Temür'ün kasıtlı eliyle yıkılmış ve Anadolu'da Milli-Birlik dağılmış oldu. Eski "sınır-taşları", yeniden yukarıda anılan Beğliklerin hükümet hudutlarını belirtti.

Osmanlı devletini yeniden kuran *Çelebi Sultan Mehmed* ve onun kudretli oğlu *II. Murad*'ın sağladığı imkânlar sayesinde *II. Mehmed*, 1453 te *İstanbul Fetih*i ile Bizansın son kalıntısını da ortadan kaldırdı; Amasra ve Sinop ile Karaman-Eli bölgelerinden başka şimdiki Giresun, Tırabzon, Gümüşhane ve Rize illeri ile, Çoruk-Ağzı'na değin Hopa ve Borçka kesimlerini de Anadolu Türk-Birliği'ne kattı. Böylece Osmanlı İmparatorluğunu yeniden kuran *Fâtih Sultan Mehmed*, en büyük rakibi Akkoyunlu *Uzun-Hasan*'ı 1473 te Tercan'da yendi. Dulkadirli ve Ramazanlılarını himâye ederek Divriği'ye değin uzayan *Mısır-Kölemen İmparatorluğu* üzerine 1481 de son-seferini yapma hazırlığında iken, Papalık-Venedik ortak tertibiyle, yahudi soylu saray-hekiminin verdiği zehirle şehid oldu.

Fâtih'in torunu ve ülkesünün gerçekleştiricisi *Yavuz-Selim*, hem Akkoyunlu vârisi Safavi *Şâh İsmail'i Çaldıran*'da, hem de Mısır-Kölemen Sultanı'nı Halep yanındaki *Dabık-Ovası*'nda yenerek, 1514-1516 yıllarında: Bayburt, İspir, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Elâzığ, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Urfa, Divriği, Malatya, Adıyaman, Gaziantep, Maraş, Adana ve Hatay ile Hakâri ve Musul Anadolu Milli-Birliğine katıldı; Erzurum-Kars Avşarlı, Ardanuç-Ardahan-Ahıska Kıpçaklı ve Muş-Bitlis-Ahlat Roşekili Beğlikleri dahi İstanbul'a tâbi kılındı. Yavuz'un oğlu *Kanuni Sultan Süleyman*: Erzurum, Muş ve Bitlis'ten başka, İlk-Doğu Seferi sırasında Haziran 1534 te gönül isteği ile Sünni Pasınlar ve Kars bölgesini, 1548 de Van ve Hakâri'yi, 1551 de Ardanuç ve Savşat ile Ardahan ve Göle'yi (Ortodoks-Kıpçaklı Türk Atabekler elinden aldırarak) Anadolu Türk-Birliğine kattı. Haziran 1555 Amasya Barış Muahedesiyle Osmanlılar'ın Anadoludaki doğu sınırları: Batı-Gürcistan, Acara, Şavşat, Adahan, Göle, Kars, Pasınlar, Hıms-Karayazı, Malazgirt, Erciş, Kotur, Dilman ve Uşnu ile Revandız'ı içerisine alıyor; Bağdad ve Basra illerini de ihtiva ediyordu.

Bugünkü Türkiye toprakları üzerindeki son Osmanlı Fetihleri, Kanuni'nin torunu *III. Murad*'ın "Şark Serdarı" olan iki Vezirinin zaferleri: Kars İli'nin geri kalan ilçeleri ile şimdiki bütün Ağrı İlini milli-birliğimize kazandırmıştır. Kıbrıs Fâtihisi *Lala-Mustafa paşa*'nın serdarlığında Ağustos 1578 de Çıldır gölü kuzeyindeki savaşta Sefavi-İranlılar yenilince, onların

tâbii olan son Ortodoks-Kıpçaklı Atabekler'inden *Posof* ve *Çıldır* (ile Altunkale, Ahıska ve Ahılkelek'le birlikte); İran'ın Reyvan Hanlığı'ndan da Kars'ın *Zarşad* ve *Şüregel* (1927 de, ikisi birleştirilerek 96 köylü "Arpaçay") ile *Digor* gibi Arpaçayı boyundaki kazaları ve Aras sağında "Kızıldere" de denilen *Kağızman* kesimi, Erzurum Eyaleti askerleri eliyle; *Eleşgird* ve *Bayazid* Sancakları (ki, şimdi Ağrı İlini teşkil ediyor) da Hakâri'nin de bağlı bulunduğu Van Eyaleti askerleri tarafından (Beğlerbeği Köse-Husrev Paşa'nın himmetiyle) 1578 de zaptedilmiştir. *Serdar Ferhad Paşa*'nın 1583 yazındaki Revan Hanlığı/Eyaleti fethi sırasında en son olarak Anadolu Türk-Birliği'ne, Karsın bugün Aras sağındaki *Kulp/Tuzluca*, *Iğdır* ve *Aralık* ilçelerini içerisine alan *Sürmeli-Çukuru*" kesimi ve iki Ağrıdağları'nın kuzey yamaçları ile bütünü de katılmış oldu. Böylece, Selçuklu Alparslan'ın 1064 teki İlk-Batı Seferi'nde kazandığı Bizans toprakları ve Anadolu'nun en doğu kesimi de, Osmanlıların kudretli ve çok âdil idaresinde Türkiye-Birliği'ne kazandırılmış oldu.

Özet olarak denebilir ki, *Osmanlılar*, 1326 *Bursa Fethi*'nden 1583 teki *Sürmeliçukuru Fethi*'ne değin geçen 257 yıl içinde, bugünkü Türkiye'nin birlik ve bütünlüğünü tamamlamakla, milli tarih ve milli coğrafyamıza en büyük ve eşsiz hizmeti yapmışlardır.

I. BÖLÜM: Osmanlılar'ın Mülki İdare Sınırlarını Gösteren Belgeler, Hâtıralar.

Osmanlı/Türk-İmparatorluğunun 1830-1918 arasındaki 88 yıl içinde elinden çıkan Avrupa/Rumeli ile Afrika ve Asya'daki Arap ülkeleri bir yana, bugünkü Anayurdumuzun 1453 İstanbul Fethi'nden 1839 Tanzimat Fermanı ilâmına değin geçen zaman içinde büyük bir titizlikle tutulan "*Tapu-Tahrir Defterleri*"nde: *Eyâlet/Beğlerbeğilik/Vilâyet, Sancak, Kazâ ve Nâhiye* gibi idare bölümlerinin sınırları, tabii hudutlara dayalı olarak, çok güzel belirtilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Arşivi'nin bu eşsiz ve çok değerli "*Tapu-Tahrir Defterleri*"nden çoğu, bugün İstanbul'da Vilâyet Konağı arkasındaki Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü "*Tapu-Defterleri*" bölümündedir. 1923 te İstanbul'un Kurtuluşu'nu müteakip yeni başkent Ankara'ya bunların, yürütülen işlerde kullanılan elönü defterleri getirildiğinden, bugün burada Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü "*Kuyûd-ı Kadime Arşivi*"nde muhafaza edilmektedir. İstanbul Arşivi'nde tasnife memur yetkili zâtlardan merhum Muallim Cevdet Bey'in, mutalea için alıp da iade edemeden kütüphanesinde kalan ve o kütüphanesiyle birlikte İstanbul Belediye Kütüphanesine intikal eden ("*Muallim Cevdet Kütüphanesi*"nde) birkaç eyalet ve sancağın "*tahrir defteri*"de, Beyazıt'taki Be-

lediye Kütüphanesinde. Bunlar dışında, "Harf İnkılâbı" mızı müteakıp bir Bulgar Yahudisi tâcire tirenle ve 129 kara-vâgona tıka-basa dolduru- lan Topkapusaray Arşivi'nden alınma "hurda-kâğıt" yığınları içinde gi- denler ise, bugün Sofya'da Bulgar Hükümetince muhafaza ve tasnif edil- miş haldeyse de, Türk ve Müslümanların istifadesine verilmemektedir.

Başta tarih ve coğrafya bilgileri bakımından çok değerli ve eşsiz olan bu "*Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri*"nde, bugünkü ilmi-idari anlayışa bile uygun olacak derece vergiye esas olmak üzere, bilhassa şu hususların belirtildiğini görüyoruz: (a) Her vilâyet veya sancağın tâbi bulunduğu "Kanûnnâme", en başta bulunur ve Padişah Tuğrası çekilerek tasdik edil- miştir (bunlarda: âdil olarak türlü vergilerin alınışını, yerli tarı ve hacim ölçülerini gösteren maddeler; gümrük, bâç, ihtisap, esir-pazarı, iskele, kapı, kule, deniz-feneri, kabala/pazar, tamga, köprüden geçiş; (b) Şehir ve kasabalar ile büyük köylerin mahalleleriyle bütün köylerin, mezrea ve çiftliklerin, varsa değişik söylenenlerle birlikte, adları ve vergi mükellefi İslâm ve Gayrimüslim kişilerin kendi ve babalarının adları; (c) Yaylak, kışlak, yatak, iskele, derbend (geçit), değirmen, boyahane, bozahane, ılıca, tuzla, şâbhâne, maden ocağı, tarla, çayır, bağ, bahçe, zemin (otlak) adları ile sâhipleri; (c) Yıllık toprak mahsulleri öşrü/ondabiri üzerinden "berâyâ" (vergi ödemeyen hizmetliler) denilen asker ve idareciler ile bilgin ve Saray mensuplarının tımar, zeâmet ve khâs (adlı maaş karşılığı) gelirlerinin miktarı, "yurtluk" ve "ocaklık" ile vakıf malları ve gelirleri; (d) Ahâlinin din ve mezhebi (İslâm, Gebrân/Hıristiyan, Yahudi, Ermenî/Gregoryen, Rum/Ortodoks, Efrenc/Katolik, Yezidi, Gürc/Ortodoks Kıpçaklı ve Kartvel, İmeretli); (e) Emlâkın nevileri (Câmi, mescid, medrese, mekteb, zâviye, kalenderhâne, türbe, hankah, kervansaray, han, ha- mam, dükkân, bedesten/kayseriyye, kilise, manastır, vank); (f) "Avâriz" adlı vergiden muaf kimseler (İmam, Müezzın, şeyh, seyyid, hâfız, hatib, emekli-sipahi, sipahi-oğlu, şahinci, tülekçi, yuvacı (atmaca-besleyen), köp- rücü, suyolcusu, mimar, markhasa (yılan başlı asâ taşıyan Hıristiyan pis- koposu), karabaş (keşiş/papas), zenbilci çeltikçi, eşkinci, pirifâni, kör, dilenci).

İstanbul Arşivi'ndeki Tapu-Tahrir Defterleri'nden: Erzurum, Atabek- Yurdu/Çoruk-Boyu, Kars, Ahıska/Çıldır, Loru (Borçalı-Kazak) ve Re- van'a âit olanlardan, 1953 te İstanbul'da basılan "Kars Tarihi" kitabımı hazırlarken istifade etmiş ve bunlardaki Sancak, Kazâ ve Nâhiye sınırla- rının bugünkü ince haritalar üzerinde çizilmesiyle, hep tabii ve kolayca belli olan hudutlara göre tesbit edilmiş bulunduğunu, hayretle gördüm.

Bunlardan Kars, Pasınlar, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane ve Erzurum'a âit defterlerdeki Sancak, Kazâ ve Nâhiye hudutları, bugün yerli halkın coğrafya bölgeleri bilgisine de aynen uyuyar ve yaşayagelmektedir.

Osmanlı Tahrir Defterlerindeki mülki idare düzeni sınırları: büyük akarsu ve göller ile, sıradağların ve tek dağların suayrımları ile doruklarına ve halkın hâlâ kullandığı "akar-bakar'a göre" deyimine uygun olarak tesbit edilmiştir. Bu "akar-bakar" deyiminin, XVI. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde ve bilhassa Tapu-Tahrir Defterleri'nde dağların, yaylakların ve vâdilerin hangi idarî bölgeye, hangi yüzünün âit olduğunu belirtmek için kullanıldığını görüyoruz. Bu deyim hâlâ bölge ve sınır tayininde halkımız arasında kullanılması da, bunun köklerinin Ortaasya'ya eski "Türk-Töresi"ne dayandığını gösterse gerektir.

"Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi, 1451-1590" adlı Doktora Tezimi hazırlarken, yukarıda anılanlardan başka, Ankara ve İstanbul'daki Arşivlerimizde bulunan: Eleşgirt-Beyazıt-Nahçıvan ile (Giresun, Gümüşhane ve Rize dahil) Trabzon, Batum, (Mankup, Soğdak, Kers, Taman ve Azak Kazâları'nı da içine alan) Kefe, Tiflis ve Gence-Karabağ "tahrir defterleri"ni de gözden geçirdim, hattâ bazılarının fotokopilerini aldım. Bu Sancak ve Vilâyetlerin mülki teşkilât sınırlarını gösteren kayıtların da, demin anılan tabii hudutlara ve "akar-bakar" esasına göre yazıldığı, ortaya çıktı.

Osmanlı İmparatorluğunun Divan Vezirlerinden Başdefterdarlığa bağlı Vilâyet "defterdâr"ları tarafından yeni fetihleri müteakıp yerinde tutulan ve yine onlarca her cülusu müteakıp yenilenen bu "tahrir" defterlerinin "mufassal" veya "icmal"leri ikişer nüsha yazılır, her ikisi de İstanbul'a gönderilip, giden "hüküm"lere ve vilâyetlerden gelen "arz"lara uyuma bakımından tedkikten sonra tasdik edilerek, her iki nüshanın "Kannunnâme"lerini müteakıp gelen sahifesine boydan boya iktidardaki Padişahın tuğrası çekilerek, bir nüshası Divan'da alkonup, ötekisi de Vilâyet veya Sancak merkezine gönderilirdi. Bundan sonra, dirlik, evkaf ve sâiredeki değişiklikler, İstanbul/Divan nüshasına işlenerek, işlenenin sureti, Vilâyet ve Sancak merkezindekilere de yazılmak üzere, "hüküm" denilen fermanlarla Beğlerbeği, Sancakbeği ve Kadılara bildirilirdi.

İşte böylece çift nüsha olarak hazırlanan defterlerin Vilâyet ve Sancak nüshaları, 1839 anzimât ilânından sonra, bir fermanla İstanbul'a alındığından, artık taşrada nüshaları kalmamış oluyordu. Yalnız, Tanzimatın onbir yıl önce 1828 Ağustosunda Rusları'nın ilk defa işgal ettiği Çıldır

Eyaleti merkezi *Ahıska* şehrindeki h. 1003 (1595) Ocok ayında yazılmış bulunan "Mufassal Tahrir Defteri" nüshası, Ahıska'dan Kafkasya Umumîvililiği merkezi Tiflis'e götürülmüş olduğundan, bugün Tiflis-Gürcü Müzesinde 478 sayıda muhafaza edilmektedir. Bu defterin İstanbul/Divan nüshası ise, şimdi Ankara'da Tapu ve Kadastro Gn. Md. Kuyûd-i Kadime Arşivi'nde 130 sayıda bulunmaktadır¹. Bunun Tiflis'teki nüshasının, İkinci Cihan Savaşı sırasında Kars, Ardahan ve Artvin ile dört Karadeniz ilimizi Türkiye'den koparmayı kuran ve bunu "Kadim-Gürcistan" adına Tifliste "İki Güscü Profesörü'nün Türkiyeden İstekleri" adlı makaleyi yazdırmakta olan amperyalist Sovyet S. Rusya, eski harflerle türkçe metin, gürcüce ve rusça tercüme ve izahlar olarak üç ayrı kitap halinde Tiflis'te neşrettirmiştir (I. Kitap türkçe metin, 1974; II. Kitap gürcüce-rusça tercüme, 1941; III. Kitap-izahlar ve kazâ-nâhiye haritaları 1958). Bütün bu işleri, İstanbul'da vaktiyle ihtisas gördürülen ve şimdi Tiflis-Gürcü Üniversitesinde "Türkoloji Enstitüsü Müdürü" bulunan Profesör Serj Cİ-KİYA adlı bir gürcü bilgini yapmışsa da, "Ahıska ve Çıldır" adı sahtekârlıkla "Gürcistan" a çevrildiği gibi (Ankara nüshasında Ahıskadır ve h. 1003 te "Gürcistan" diye Osmanlıların bir vilâyeti olmadığı, Divan ve bilhassa günlük "Mühimme" kayıtları ile sâbittir), vergi mükellefi Ortodoks-Hıristiyan ve 1551 ile 1578 den önceleri Atabekli Hükûmeti ahâlisinden olan *Kıpçak-Kuman* Türklerinin yüzlerce erkek ve kadın adları ile, köy, dağ ve yaylak adlarından mühimlerinin de Osmanlı öncesine âit çok temiz türkçe oluşu, ve bugün bunların Hanefi-Müslüman ve Ahıska/Kıpçak Ağzı ile temiz ve tabii bir türkçe ile konuşan torunlarının bulunuşu, "geri tepen bir silâh gibi", Kızıl emperyalist Rusyanın bu defterin neşrinden ve tercümelerinden umduğu ve Gürcüleri de umutlandırdığı "belgelik" değeri, tamamıyla Türklük lehinedir. 1595 Ahıska/Çıldır Vilâyeti Mufassal Tahrir Defteri'nde, şu 8 Sancağ'ın Nâhiyeleri ve köyleri birer birer, vergi mükellefleriyle birlikte yazılmıştır: 1 - *Ahıska* (Güney, Kuzey, Ude, Koblıyan, Azgur, Altunkale, Osıkha, Aspınza, Çiçe [k] rek nâhiyeleriyle), 2 - *Khirtus* (Khirtus, Meşe--Cavakhed, Buzmaret n.), 3 - *Çıldır* (Canbaz, Kenarbel, Kurtkalesi n.), 4 - *Poskhof* (Posof) (Güney, Kuzay n.), 5 - *Akhılkelek* (Akşehir, Tümük, Nıyalaskhor n.), 6 - *Bedre* (Bedre, Kâşut n.), 7 - Penek (Çoruk boyunda: Penek, Kâm/a/khis,

¹ H. 1003/1595 yılından kalma her iki nüshadan istifade ile yazılan makalelerimiz için, bakınız: Kirzioğlu, "Çıldır - Ardahan - Hanak - Posof", 1966 Ankara, s. 34-40; "İkinci-Batı Seferi'nde Alpaslan'ın Fethettiği Nemrûd bin Ken'an/Şertlu-ni Bölgesi" Selçuklu Tarih Araştırmaları Dergisi, 1971 Ankara. III. 381-383.

Peneskerd), 8 - *Büyük-Adahan* (Güney, Kuzay/Ardahan, Meşe-Ardahan/Khanak). Ayrıca şimdiki Erzurum Şenkaya ve Oltu ilçelerini içine alan ve yalnız köy adları verilen "*Oltu Sancağı*" ("*Küçük-Ardahan*" denilen Göle Sancağı, Kars'a tâbi idi).

İnce haritalara göre S. CİKİYA'nın 1595 Ahıska Vilâyeti tahrir defterindeki köyleri de göstererek çizdiği Nâhiye ve Sancak sınırları da, deminden beri arzettiğim tabii sınırlara ve "akar-bakar'a göre Osmanlı idari bölgelerini doğru göstermektedir. Bu "*akar-bakar'a göre sınır çizme*" geleneğine, hem Osmanlı belgelerinden, hem de bugün halkımız arasında yaşayan yaygın âdetten örnekler sunarak, I. Bölümümüzü bitireceğiz.

İstanbul Arşivinde 769 sayıda kayıtlı 1590 yıllarından kalma III. Murahı tuğralı "Loru (Revan-Tiflis ve Kars-Gense arasında) Vilâyeti İcmal Dirlik Defteri"nde (s. 7 FOTOKOPİSİ KURUM'a armağan sunuldu), Loru (Kazak-Borçalı) Vilâyetinin ilk Beğlerbeğisi Karapapak/Kazaklı Nazar Paşa'nın 250 000 akçalık yıllık khâs geliri yerleri sayılırken, yaylakları ile ünlü dağların hangi yüzünün, hangi Sancağa âit olduğu şöyle belirtiliyor:

"Mahsûl-i resm-i *Yaylak-ı Kûh-i Lelver*, der *mukaabele-i Kal'a-i Loru* (yani, Lelver Dağı'nın Loru Kalesine bakan yüzünün yıllık yaylak vergisi) fi sene 5 000 (akça)."

"Mahsûl-i resm-i *Yaylak-ı Kûh-i Çıbıklı* ve (Dede-Korkut Kitabı IV. Boyda anılan) *Ağlayan* ki, hudûdu: Karakhaç-Gedüğü nâm mevzi'den, Penek ile Loru mâbeyninde vâkı' olan Dıval-Gedüğü'ne muntehî olur; Yaylak-ı mezbûrun Taşır ve (merkez) Loru (Sancakları) cânibleri *akar-bakar*'ına mutasarrıf ola. Güneydoğudaki Penbek ve Ulapurt (Sancakları) câniblerine *akar-bakar*'ına, Penbek Sancağıbeği mutasarrıf olmak üzere kayd-olunmuşdur. Fi sene 12 000 (akça)."

H. 1140 (1728) Martında tutulmuş bulunan ve şimdi İstanbul Arşivinde 900 sayıda kayıtlı son Osmanlı "Tiflis Vilâyeti Mufassal Tahrir Defteri"nde (s. 506), Arpaçayı başlarındaki köyleri içerisine alan "Kaygulu Kazâsı" Kadısı Mustafa'nın, 8 şahidin ifadelerine göre yerinde tesbit ettiği "*Kaygulu kazâsı hudûda* sınıru'nu kat' içün" verilen mahkeme kararı sayılan "1 Muharrem 1137 (20 Eylül 1724 tarihli Hüccet-i Şer'iyye"de, o şahidlerin ifadelerine göre 6 defa "*akar-bakar*" deyimi geçmekte ve şöyle anılmaktadır:

"*Kaygulu Kazâsı*'nın Revâfız (Şi'i Safavî-İranlılar) zamânında ve (1723 te) feth ü teshiri müyesser olduktan sonra bu âna gelince: *Çıldır Kazâsı*'nın tarafı hudûdu sınıru, Karataş'dan Küçük-Akbaba Dağı'nın *akar-bakar*'ından, Büyük-Akbaba Dağı'nın dahil *akar-bakar*'ından, andan

Çaltaş, andan (Dede-Korkut Kitabı IV. Boyda "Kâfir serhaddi"nde "Cızıklar" diye anılan) Çızık Dağı'nın *akar-bakar*'ı, Kaygulu muzâfâtından olur." Adları verilen sekiz tanıktan başka, yerli halktan iki şahid de dinlenince, onların da şöyle dediği, bu senedde yazılmıştır: "Fî-l-hakîka kadimü'l-eyyâmdan bu âna gelince, *Kaygulu Kazâsı*'nın *Çıldır Kazâsı* tarafından hudûd sınoru: Karataş'dan, Küçük-Akbaba Dağı'nın *akar-bakar*'ından ve Büyük-Akbaba Dağı'nın dahi *akar-bakar*'ından, ... andan Çaltaş, andan Çızık Dağı *akar-bakar*'ı, Kaygulu tevâbi'indendir bizler bu husûsa minvâl-i meşrûh üzere şahidleriz ve şehâdet dahi ederiz deyü, ..."

Türk Dil Kurumu'nun 1963 te Ankara'da bastırıldığı "*Türkiyede Halk Ağzından DERLEME SÖZLÜĞÜ*"nde (I. Cilt): "*Rize, Pazar-Hemşin*" ve "*Artvin, Borçka-Şavşat köyleri*" ile "*Van*"dan gelen derleme fişlerine göre, şunlar yazılıdır:

"*Akar-Bakar*, bakışimli/mütenazır toprak meyli, haddi fâsıllar." Bunlara bütün Kars, Ağrı, Erzurum ve Erzincan illeri ile, sınır ötesindeki Türklük bölgelerinden Ahıska, Tiflis, Revan, Gence ve Hoy ile Tebrizi de eklemek gerekir (Kars'ta buralardan gelme göçmenler arasında da, bu deyimle sınırlar belirtilmektedir). Bu deyimdeki "*Akar*", yağmur ve kar suları ile dâimi akarsuların akış yönü; "*Bakar*" ile de, dağın veya sıradağların, sırtların bir meskûn yere bakış yönü veya bir yerden o dağ veya sıradağların kuşbakışı görünüş yönü anlamlarına gelmektedir. Bugün Çoruk ve Yukarı-Kür boylarındaki *Kıpçak/Kuman* kolundan gelme yerli Türklerce (meselâ Allahüekber Çamandar-Baba ve Kısır ile Ulgar dağları çevresinde), bir dağın veya sıradağların kendi buldukları yere göre ötede, yani arkada kalan görünmeyen yönüne "*O-Yüz*" (Öte-Yüz) ve kendilerine bakan yönün de "*Bu-Yüz*" diyerek, köy ve yaylak sınırlarını ona göre tesbit ettikleri görülmektedir.

II. BÖLÜM: Devlet Sınırlarında "Korgan"lar, "Deliktaş"lar, "Dikmetaş"lar.

Yukarıda arzedildiği gibi, bugünkü Türkiye'de en eski sınırboyu/serhad yeri, 1534 te Anadolu-Türk Birliği'ne katılan Kars bölgesidir. Yine bilindiği gibi, bugünkü Türkiye'de en eski Devlet sınırimız, İran Azerbaycanı'nı Anadolu'dan ayıran Ağrı Dağı ile Irak hududu kavşağı arasındaki huduttur. Bu hudut 1604 te bozulan Türkiye-İran barışından ve Celâliler ile Yeniçeri İsyanları gibi âfetlerden ülkemizi kurtaran ve Anadolu'dan son olarak sefere çıkan IV. Sultan Murat'ın Bağdat'ı gerilmasından sonra, 1639 da *Kasrı Şirin* muhadesi ile çizilmiştir. Yine bu muahedeye göre,

Istanbul-Başbakanlık Arşivi Topu 769 Sayı "Loru Vilâyeti İemal Tahrîr Defteri", 1590 yılları, s. 6-7.

Kars Türkiye'de ve Revan İran'da bırakılırken, *Arpaçay boyu* Devlet hududu sayılmıştır. Arpaçay başları ile Arpa gölünü Kars'da bırakan 1639 hududu, buradan kuzeye giderken Çıldır kazasını, demin gördüğümüz Loru/Kaygulu Sancağından ayırıyor ve Çıldır Bingöl Dağları takımından Gökdağı sırtları ile doruğundan geçiyordu ki, bu hudut sonra sodalı Karsak/Kenarbel gölünün ortasından aşıyordu. Bu günkü devlet hududumuz da 1829 Edirne muahedesinden beri aynı hatlardan geçiyor. Çıldır-Acara arası devlet hududumuz da 1829 Edirne muahedesine göre olup, hicri 1003/1595 Çıldır/Ahıska vilâyeti tahrir defterinde geçen 8 sancaktan kuzeyde kalan: Bedre, Ahilkelek, Hartus ve Ahıska sancaklarını anavatan dışında bırakmıştır ki, 19921 Moskova ve Kars muahedeleriyle de bu hudut esas tutulmuş, fakat bu sefer, 1878 de elimizden çıkıp 1918 de anavatana kavuşan Acara-Batum ve Çürüksu da (Acaristan Muhtar Sovyet Cumhuriyeti) adıyla, Sovyet Gürcistanı'na bırakılma felaketine uğramış ve Sarp köyü ortasından hudut Karadenize ulaşmıştır. Bütün Kars hudutlarını atla ve Artvin hudutlarını da eip ile ve bazan yaya olarak dolaşırken, halkımızdan hudut ananeleriyle bilgilerini derlemiş oldum.

